

Геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій

Марина Шульга,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Історію російської геополітичної думки (як, власне, і саму російську геополітику) прийнято ототожнювати з концепцією євразійства. Однак в геополітичних побудовах сучасних російських вчених зустрічаємо посилання не лише на представників євразійства, а й на так звані „навкологеополітичні” (В. Цимбурський) тексти і доктрини. А вони, будучи політико-географічними, культурно-історичними чи воєнно-стратегічними за своєю спрямованістю, містять і надзвичайно сильний геополітичний елемент, продукуючи проекти реорганізації простору Росії і світу в якості певного вторинного продукту (несвідомого чи напівсвідомого) стосовно завдань негеополітичного плану, що досягаються в їх межах.

Дослідження історичної ретроспективи російської геополітики як окремої предметної галузі, що має власну логіку і проблематику, утруднюється тим, що „геополітичний заміс” іманентно присутній у всій російській політичній географії, воєнно-стратегічній думці, філософії культури та історії, а „вся російська духовність великоімперської епохи великою мірою зациклена на постійному самовизначенні росіян відносно платформ Європи і Азії” [17, с. 86].

Зважаючи на це, є сенс брати до уваги не історію російської геополітики саму по собі - в єдності її геополітичних та „навкологеополітичних” текстів, а ті моменти цієї історії, які так чи інакше актуалізовані геополітичними реаліями сучасної Росії, залучені до їх осмислення та акцентуються нині російськими дослідниками як певні методологічні аксіоми. Відтак маємо проаналізувати геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій кінця ХІХ – початку ХХ століття, які фіксують взаємну залежність культурно-історичних характеристик Росії та напрям її географічного розгортання і стають геополітичними у пункті, що передбачає розбудову

Росії як цілісного особливого світу. Ті чи інші їх положення своєрідно „просвічуються” в геополітичних текстах сучасних російських вчених чи то в якості вихідних положень, що піддаються критиці, чи, навпаки, розгортаються в стрункі побудови, чи в якості висновків геополітичних досліджень і розмислів.

За М. Данилевським, історичний культурний світ Росії має бути влаштований як особливий культурно-історичний тип за критерієм слов'янської належності. Наслідком цього буде утвердження Всеслов'янського союзу (федерації слов'янських держав): „...ґрунтом для розвитку слов'янської культури має бути федерація незалежних слов'янських народів” [2, с. 578]. Для їх сімейства це означатиме запобігання втраті власного історичного значення і перетворення на етнографічний матеріал для обслуговування чужих цілей. Для Росії – можливість діяти не в якості службової стосовно Європи сили, а в якості самобутнього організму, що має своє самостійне призначення й у собі самому знаходить виправдання для всіх своїх прагнень і дій. Тобто завдяки Всеслов'янському союзу Росія остаточно зможе відмежуватися від власне Європи як романо-германського культурно-історичного типу й, з одного боку, зосередити зусилля на вирішенні власних державних завдань, а з іншого – скласти противагу Європі в усій її цілісності й сукупності. „Якщо ж ...Росія все ж захоче зарахувати себе до Європи, то їй, щоб бути логічною і послідовною, нічого іншого не лишається, як відмовитися від самого політичного патріотизму, від думки про міцність, цілісність та єдність свого державного організму...” [2, с. 348].

Росія, вважає М. Данилевський, яка самим фактом свого існування порушує систему європейської рівноваги сил, за умови виникнення навколо неї федерації слов'янських держав могла б запропонувати світові рівний і справедливий розподіл влади і впливу між народами чи їх групами, які на даний момент є активними діячами всесвітньої історії, а саме: Європою, Слов'янством і Америкою. „Це може бути виражено досить короткою формулою: руйнування всіх перешкод, як моральних, так і матеріальних, що відокремлюють північно-східне Слов'янство – Росію, від Слов'янства південно-східного і всіх православних народів, які населяють Балканський півострів” [10, с. 195]. Програма М. Данилевського, зазначає Р. Туровський, відображала російські геополітичні прагнення на західному та південно-західному напрямках, причому відображала настільки точно, що Радянський Союз, який прийшов на зміну Російській імперії, в основному і втілював Всеслов'янську федерацію М. Данилевського, створивши соціалістичну співдружність, до якої, однак не увійшов Константинополь [13, с. 60]. Сьогодні ж, вважає В. Максименко, таке втілення може мати дещо змінений характер, зокрема, існувати як можливість інтеграції пострадянських держав (формування єдиного економічного простору Білорусії, Казахстану, Росії та України) [6, с. 75].

За К. Леонтьєвим, російський історичний культурний світ не може

будуватися за критерієм виняткової слов'янської належності, адже „слов'янство є, славізму немає” [5, с. 117]. Отже слов'янство – неорганічна маса, що легко роз'єднується на малі скалки, які так само легко зливаються з „республіканською Всеєвропою”. Якщо ж Росія наполягає на створенні Всеслов'янського союзу й прагне відігравати в ньому провідну роль, то вона, вважає К. Леонтьєв, має дати світові нову східнослов'янську культуру, яка б за своєю привабливістю не поступалася культурі романо-германської Європи. Основою розбудови такої культури може бути лише православ'я, або візантизм, який стосовно Росії є ясним і зрозумілим початком зі своїми ясними і зрозумілими наслідками. Якщо славізм є аморфним, розпливчатим і стихійним уявленням, то візантизм – це чіткий план великої і величної його розбудови [5, с. 94 – 116]. Саме завдяки візантизму, вважає К. Леонтьєв, Росія зможе одночасно впливати як на західних слов'ян, так і на Азію, завдяки чому успішно вирішуватиме два неодмінні для себе завдання: фатальний вплив на слов'янський захід і таке ж фатальне розширення на схід [5, с. 158].

Останнє потребує з'ясування позиції Росії щодо мусульманства та нехристиянського азійського світу загалом. Слід усвідомити, підкреслює К. Леонтьєв, що природним і одвічним ворогом Росії є не стільки Азія і мусульмани, скільки Англія: якщо з першими можливі певні ступені згоди, то з другою згода навряд чи можлива [5, с. 381]. Покликання Росії саме тому не може бути однобічно слов'янським, що вона сама давно вже перестала бути суто слов'янською державою. Азійські провінції Росії, застерігає К. Леонтьєв, надто великі, надто значущі за місцем розташування, надто характерні за своїми ідеями, щоб під час кожного свого політичного руху Росія могла ігнорувати настрої та вигоди цих своїх „дорогоцінних окраїн” [5, с. 355]. Більше того, лише з найбільш східної, з найбільш, так би мовити, азійської – туранської нації в середовищі слов'янських націй і може вийти дещо від Європи незалежне в духовному сенсі [5, с. 356]. „У слов'ян, якби не було поряд з ними цієї загадкової, пів-азійської, містичної і якимось по-героїчному розтерзаної Росії, вийшло б все це ..гірше, аніж де б це не було, внаслідок наслідувальності слов'ян, внаслідок слабкості сил, що їх оберігають, та їх творчих сил” [5, с. 358]. Саме завдяки туранській своїй складовій, завдяки наявності в самому характері російського народу рис, які значно більше нагадують турків, татар та інших азіятів, а то й зовсім не нагадують нікого, в Росії може розвинутися багато такого, що не властиве ані європейцям, ані азіятам, ані Заходу, ані Сходу [5, с. 356].

Сьогодні це положення К. Леонтьєва послідовно розгортає О. Панарін, який доводить важливість для сьогочасної Росії відшукання нових, автентичних постбіполярним реаліям слов'яно-туранських синтезів, наголошуючи, зокрема, на важливості вироблення „великого симбіозу” східно-християнської, індо-буддійської, конфуціансько-буддійської та мусульманської традицій, аби протиставити його процесу уніфікації світу з боку західноєвропейської культури [8, с. 236 – 270].

Як випливає з міркувань К. Леонтєва, для Росії цивілізаційна справа - утвердження власної слов'яно-азійської цивілізації - є першочерговою стосовно геополітичної справи - організації слов'янського та азійського просторів у межах єдиного політичного цілого. Цивілізаційна справа визначає, таким чином, основні пріоритети справи геополітичної. Мабуть, не випадково всі нинішні геополітичні побудови російських вчених розпочинаються з аналізу проблеми цивілізаційної ідентичності Росії. Так, В. Цимбурський вважає, що Росія має передусім усвідомити свій цивілізаційний статус, а вже потім розробляти свою геополітичну стратегію. Якщо ж цього не відбудеться, застерігає він, то їй загрожує роль „всесвітньо-цивілізаційного цапа-відбувайла” [16, с. 43]. О. Панарін підкреслює, що для збереження цілісності свого простору Росія потребує нині особливо потужної цивілізаційної ідеї [9, с. 146].

Найбільш рельєфно підпорядкованість геополітичних проектів вирішенню проблеми цивілізаційного статусу Росії простежується в політичних творах Ф. Тютчева. Якщо у К. Леонтєва сумніви щодо спроможності Росії до самобутньої цивілізаційної творчості все ж долаються планом створення самостійної слов'яно-азійської цивілізації, яка відливається у відповідний геополітичний проект, то у Ф. Тютчева цей проект є результатом власне таких сумнівів і навіть заперечення цієї спроможності. Геополітика Ф. Тютчева, зауважує В. Цимбурський, спрямована на те, щоб зняти „особливість Росії”, її історично-географічну індивідуальність, яка у Ф. Тютчева не має жодного ціннісного обґрунтування „в собі”. Особливий цивілізаційний статус Росії виправдовується Ф. Тютчевим його тимчасовістю, її прагненням до його викоренення, яке має відбуватися у міру набуття Європою нового цивілізаційного образу „другої Європи – Росії майбутнього”.

В геополітичному доробку Ф. Тютчева чітко простежуються „три Росії”. А саме: „Росія 1”, або Росія в сучасних Ф. Тютчеву імперських кордонах; „Росія 2” як душа і рушійна сила Східної Європи, покликана надати останній власне ім'я; „Росія 3”, що охоплює, за винятком Китаю, увесь євразійський континент і, передусім, Середземномор'я з корінною Європою [17, с. 90, 92 - 93]. При цьому „Росія 2” фіксує факт існування двох різних цивілізацій - „двох самостійностей”, що мають одну назву, - „Європа”, а „Росія 3” дозволяє передбачити два факти майбутнього, а саме: остаточне утворення великої православної Імперії, або Росії майбутнього, здійснене у спосіб поглинання Австрії і повернення Константинополя та возз'єднання двох церков - східної і західної. „Виходить, Росія не може історично існувати не тільки доки не виросте в „Росію 2”, а й більше того - доки не знищить цивілізаційної самостійності Заходу і не стане сама „Росією 3”, „другою Європою” - „другою” також і в розумінні хронологічної послідовності” [17, с. 94].

„Росія 3” Ф. Тютчева, яка за своїм панконтинентальним спрямуванням становить, за виразом В. Цимбурського, разючу паралель моделям Великих

Просторів, проглядається у міркуваннях О. Дугіна про доленосне для Росії значення процесу „збирання Імперії”, що має закінчитися включенням до нового панконтинентального стратегічного блоку, який очолить Росія, держав як континентального Заходу, так і континентального Сходу [4, с. 276 - 278]. Щодо цього В. Цимбурський зауважує, що будь-які проекти континентальної самореалізації Росії нічим не відрізняються від її самознищення, оскільки передбачають рух Росії до „точки омега”, в якій має зникнути її власна етноцивілізаційна платформа [15].

Якщо у Ф. Тютчева базова культурно-історична характеристика Росії - православ'я - розвертає її в бік своєї середземноморської батьківщини - корінної Європи і має на меті зняття протистояння між ними у спосіб поглинання останньої першою, то у Ф. Достоевського це ж культурно-історичне посилення має забезпечити відмежування Росії від Європи і спрямувати її в бік Азії: „Азія, азійська наша Росія - адже це теж наш хворий корінь, який не те щоб освіжити, а зовсім воскресити і перевидати потрібно!” [3, с. 36]. Саме помилкове соромлення Росією своєї азійччини обернулося для неї втратою духовної самостійності, невдалою європейською політикою і смішними намаганнями довести свою європейськість. Тим часом лише Азія може дати Росії те, що свого часу дало Європі відкриття Америки, а саме: піднесення духу і сил, природні багатства і вихід до океану. Росія внаслідок цього отримає стійкі підстави „своєї оригінальності”, своєї гідності та самосвідомості й тим самим змусить Європу повірити у свою цивілізацію та власне самостійне слово: „...в майбутній долі нашої, можливо, Азія і є нашим головним порятунком” [3, с. 33].

Православ'я, як визначальна характеристика культурного історичного світу Росії, у Г. Федорова навіть складає основу геополітичного проекту влаштування світу в цілому [10, с. 131 - 155]. Зміст історії останнього визначається Г. Федоровим як „плач за Константинополем” – першим містом, освяченим хрестом, та Паміром, гіпотетичною могилою прабатьків усіх арійських племен (Ізафета, Сіма та Хама). Константинополь і Памір - це, відповідно, початковий і кінцевий пункт руху Заходу і Сходу назустріч одне одному. Оскільки на цю зустріч Захід веде за собою всі народи океанічної смуги, а Схід – всіх представників континентального царства, то Константинополь і Памір є фокусами зіткнення континентальної і океанічної сил, а історія є „східним питанням”, „боротьбою між Сходом і Заходом не на життя, а на смерть; вирішення ж східного питання буде примиренням Сходу і Заходу, об'єднанням їх уже не на смерть, а на воскресіння і життя” [10, с. 135].

Замість того, щоб протистояти одне одному, Захід, представлений Англією, і Схід, представлений Росією, мають забезпечити поєднання обох проектів (морського і сухопутного), „зовнішнього” об'єднання людства в районі Паміру. Географічно це обумовлюється орієнтацією в цьому напрямі головних російських комунікацій з боку Середньої Азії та

головних англійських комунікацій з боку Індії. „Невже тисячолітня робота, коли вона вже підходить до кінця, коли наші лінії підходять майже до індійського Кавказу, коли нам лише варто простягнути руку Англії, щоб замкнути християнське кільце, охоплюючи ісламізм (для обеззброєння його і спрямування до хліборобства), – невже ця робота буде зруйнована моральною недалекоглядністю Заходу” [10, с. 142].

Взаємне обумовлення історично-культурних характеристик Росії та географічного напрямку її розбудови як особливого світу найбільш виразно проступає в книзі „Росія, Цареград і протоки” (1915), у якій робиться спроба комплексного аналізу так званої проблеми Босфору і Дарданелл. Лише беручи до уваги всі аспекти проблеми проток, можна, на думку С. Жигарьова, скласти повне уявлення як про зміст Східного питання, так і про можливі шляхи його вирішення, зокрема, ті, які б забезпечили Росії авторитет у світі і зняли з неї звинувачення в загарбницьких щодо проток намірах [11, с. 11 - 18]. Адже „... східне питання для Росії не є однією лише боротьбою Європи з Азією чи якоюсь там боротьбою греко-слов'янської культури з романсько-германською, а є важким і складним завданням, яке полягає в тому, щоб забезпечити власні матеріальні інтереси на сході і допомогти своїм східним єдиновірцям та єдиноплеменникам у боротьбі ...за національне і релігійне самозбереження, вивести їх з турецького підпорядкування і ввести в сім'ю європейських народів, не порушуючи законних інтересів і прав як решти незалежних держав Європи, так і самих турецьких християн” [11, с. 18]. Отже, зазначає С. Жигарьов, саме Росія має порушити питання про застосування до проток норм міжнародного права, оскільки рано чи пізно цього вимагатиме загальне правило про свободу судноплавства та інтереси всіх причорноморських держав [11, с. 110].

Формула Східного питання, виведена С. Жигарьовим, багато в чому перегукується з формулою „Росії 2” Ф. Тютчева та ідеєю Всеслов'янського союзу М. Данилевського, але передбачає апелювання не до культурно-історичних особливостей Росії, а до певних універсальних ідей – міжнародного права, справедливості, інтересів членів міжнародної спільноти тощо, які мають лежати в основі російських геополітичних проектів, не викликаючи протесту з боку інших держав.

Зміщення акцентів у пошуку способів вирішення Східного питання з Чорноморських проток на „сопки Маньчжурії”, яке становило зміст політики Росії кінця XIX – початку XX століття й мало за мету усталення системи „від моря до моря” шляхом ініційованого С. Вітте прокладення південної гілки Сибірської магістралі до Владивостока через територію Маньчжурії, теж, на думку Б. Межуєва, мало у своїй основі певну культурну передумову, а точніше – спробу створити і популяризувати нове уявлення про ідентичність Росії та її історичні традиції [7, с. 35]. Концептуалізацією цієї спроби стало того часу так зване „східництво”, представники якого (П. Бадмаєв, Е. Ухтомський, С. Сиромятников) порушували питання про доцільність введення до культурного світу Росії

так званого „спадку Чингізхана”, який багато в чому визначає для Росії географічні контури її Сходу. „Спадок Чингізхана” означав у „східників” потребу для Росії вивчення і втілення у життя східних ідей за одночасного вироблення власної ідеї з тим, щоб „заодно з Азією” виступити проти Європи, але лишитися при цьому Росією, а не стати ще однією „азійською” чи „східною” країною.

У „східництві”, яке апелює до „спадку Чингізхана”, Б. Межуєв вбачає провісника євразійського континенталізму, називаючи самих „східників” „протоевразійцями”. Та слід зазначити, що одне і те ж культурне посилення – „спадок Чингізхана” – у „східників” і євразійців все ж підпорядковане вирішенню різних завдань, подібно до того, як православ'я в якості такого ж посилення має різні геополітичні наслідки у Ф. Тютчева, Ф. Достоевського і Г. Федотова. У євразійців „спадок Чингізхана” використовується для обґрунтування державного об'єднання Росії-Євразії, географічні обриси якої задаються „системою степу”. Оволодіння останньою, на думку євразійців, є умовою розбудови російської держави у якості „континенту-океану” (П. Савицький) чи „континенту у собі” (М. Трубецької), певного автаркічного світу в цілому, і може бути здійснене за рахунок віднайдення механізмів синтезу слов'янського і туранського начал російської культурної стихії. Тому „похід на Схід”, підкреслював М. Трубецької у праці „Релігії Індії та християнство”, в жодному випадку не означає надання переваги „східним” релігіям і „містиці Сходу” перед принадами західної культури чи прагнення синтезувати перші з християнством. Чому справді варто повчитися у народів нехристиянського Сходу, так це їх ставленню до релігії, сприйняттю її не як сукупності абстрактних формул, а як першочергового і реального фактора повсякденного життя [12, с. 294].

Натомість у „східників” „спадок Чингізхана” використовується для обґрунтування ролі Росії як союзниці і заступниці далекого (монголо-тибето-китайського) Сходу, стосовно якого Росія має дотримуватися самостійної політики, діючи в душі православної віри та використовуючи потенціал торгових стосунків. Тобто у євразійців „спадок Чингізхана” підпорядкований завданням внутрішньої геополітики: це державне об'єднання Росії-Євразії та союз з „туранською” Азією у спосіб знаходження та усталення слов'яно-туранських синтезів, які становлять несвідомий і неусвідомлений компонент російської культури. У „східників” завданням зовнішньої геополітики є активна роль Росії на монголо-тибето-китайському Сході з тим, щоб мати в особі „жовтої” Азії мирного сусіда і торгового партнера.

Зафіксована в межах російських цивілізаційних концепцій кінця ХІХ – початку ХХ століття залежність напряду географічного розгортання Росії від того чи іншого культурно-історичного посилення наштовхує на думку, що геополітичні побудови в Росії так чи інакше є результатом її самовизначення стосовно свого історичного культурного світу. Відповідно,

усі „наркологіополітичні” побудови цивілізаційного спрямування стають геополітичними в пункті, який передбачає розбудову Росії таким чином, „...щоб існував там цілий світ, єдиний за своїм витокком, солідарний в усіх своїх частинах, світ, що живе своїм власним, органічним, самобутнім життям...” [14, с. 16]. В основі такої розбудови може лежати те чи інше культурно-історичне послання. У Ф. Тютчева – це православ'я, яке є справжнім християнством, а тому увесь християнський світ має стати Росією; у М. Данилевського – це слов'янство, стосовно якого Росія є останнім прихистком; у К. Леонтьєва – візантизм з одночасним визнанням неможливості ігнорування „дорогоцінних азійських окраїн”; у „східників” – „спадок Чингізхана”, витлумачений з огляду на завдання зовнішньої геополітики Росії; у євразійців – той же спадок, але підпорядкований переважно завданням внутрішньої російської геополітики.

Всі ці послання мають доволі схожі геополітичні наслідки: фатальний рух на південь (до проток і теплих вод океану) та не менш фатальний рух на схід (до „сопок Маньчжурії”). Причому обидва ці рухи, якщо взяти до уваги „Росію майбутнього” Ф. Тютчева, задаються логікою „від Росії 1 до Росії 3” й підпорядковані проблемі утвердження Росії як особливого світу. Просто те чи інше культурне послання акцентує певний етап реалізації цієї логіки, відкидаючи решту чи відсуваючи їх реалізацію в майбутнє. Наприклад, Східне питання, за К. Леонтьєвим, має бути вирішене якомога швидше, а Всеслов'янське можна відкласти на певний час. Варто припустити, що Ф. Тютчев і євразійці становлять крайні пункти такого твердження. У Ф. Тютчева Росія зрікається своєї історично-географічної індивідуальності на користь „другої Європи - Росії майбутнього”, що має замінити собою „першу Європу”: „Держава з політичним центром в Константинополі, а духовним – в Римі (де цей центр заповнювало б навернене до православ'я західне духовенство), поєднуючи під підданством папи слов'ян, германців, італійців, греків та жителів Близького Сходу, не більше б нагадувала Росію, аніж Єгипет Птолемеїв стародавню Македонію; навіть менше, бо платформа Росії лежить за межами середземноморського ареалу” [17, с. 96].

У євразійців Росія, навпаки, акцентує свою індивідуальність: вона лише в духовному сенсі є охоронницею Візантії, в геополітичному ж дотримується традиції Чингізхана з тим, щоб у всеозброєнні виступити проти „першої Європи”, анексувавши її простори в процесі збирання „єдиної храмини” континенту. У будь-якому випадку „...конструктивістське” уявлення про довільний, не мотивований культурними передумовами поворот геополітичних орієнтацій держави на 180 градусів грішить однобічністю” [7, с. 36].

Для Росії, на думку Б. Межуєва, особливість таких передумов пов'язана, передусім, з положенням про те, що нібито сакральний її центр міститься не усередині неї, а поза її межами. Лише враховуючи цю особливість політичної свідомості Росії, можна, вважає Б. Межуєв, виважено і

комплексно дослідити прагнення Росії оволодіти тими територіями, які мають наблизити її до віддаленого від неї власного сакрального центру, де б він не розташовувався – в Європі, на Балканах чи в казковому Тибеті [7, с. 37]. Брак стилістичної єдності, постійна зміна стильової домінанти під час переходу від одного етапу цивілізаційного розвитку до іншого, відзначають Я. Шемякін і О. Шемякіна, обумовлюються самим характером російської цивілізації, яка є складним вузлом різних типів взаємодії різних начал і традицій [18, с. 94].

Таким чином, російські цивілізаційні концепції задають різні напрями географічного розгортання Росії та продукують різні геополітичні образи такого розгортання й, тим самим, самої Росії. „Унікальність Росії (яку, до речі, часто надто перебільшують) полягає не тільки в територіальній неосяжності чи розмаїтті природних і кліматичних зон, а, передусім, в концентрації різних цивілізаційних векторів” [1, с. 340]. Кожний з цих цивілізаційних векторів і оформлювався у вигляді відповідного геополітичного проекту.

Література:

1. **Гатагова Л. С.** Империя: идентификация проблемы // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Д. Аманжолова, Г. Бордюгов, В. Булдаков и др.; Г. Бордюгов (ред.); Ассоциация исследователей российского общества XX века. - М.: АИРО, 1996. - С. 332 - 356.

2. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа // Классика геополитики, XIX век: Сб. / Сост. К. Королёв. - М.: ООО „Издательство АСТ”, 2003. - С. 275 - 679.

3. **Достоевский Ф. М.** Полное собрание сочинений в 30-ти томах. Т. 27. Дневник писателя. 1881. - Л.: Наука, 1984. - 218 с.

4. **Дугин А. Г.** Проект „Евразия”. - М.: Яуза: Эксмо, 2004. - 511 с.

5. **Леонтьев К. Н.** Восток, Россия и славянство: философская и политическая публицистика. Духовная проза (1872 - 1991) / Г. Б. Кремнев общ. ред., сост., подгот. текста, коммент.). - М.: Республика, 1996. - 799 с.

6. **Максименко В. И.** Геополитическое измерение истории и среднеазиатский вопрос // Восток. - 2003. - № 5. - С. 73 - 85.

7. **Межуев Б. В.** Моделирование понятия „национальный интерес”. На примере дальневосточной политики России конца XIX - начала XX века // Полис. - 1999. - № 1. - С. 26 - 39.

8. **Панарин А. С.** Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. - М.: Эдиториал УРСС, 1999. - 271 с.

9. **Панарин А. С.** Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством). - М., 1995. - 262 с.

10. Россия и Европа: Опыт соборного анализа. Хрестоматия / Сост. и вступ. ст. П. В. Тулеева. - М.: Наследие, 1992. - 565 с.

11. Россия, Царьград и проливы / Р. Стрельцов (ред.). - Пг., 1915. - 121

с.

12. **Трубецкой Н. С.** История. Культура. Язык / В. М. Жигов (сост.); Н. И. Толстой, Л. Н. Гумилёв (вступ. ст.); Австрийская академия наук. - М.: Прогресс-Универс., 1995. - 800 с.

13. **Туrowsкий Р. Ф.** Русская геополитическая традиция // Вестник Московского университета. Сер. Политические науки. - 1996. - № 5. - С. 51 - 64.

14. **Тютчев Ф. И.** Политические статьи. - Репр. изд. СПб. - Париж: УМСА-Пресс, 1976. - 173 с.

15. **Цымбурский В. Л.** Остров Россия: Циклы похищения Европы (Большое примечание к „Острову Россия”) // www.archipelag.ru

16. **Цымбурский В. Л.** Россия - Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и её геополитика / РАН. Институт философии. - М.: Эдиториал УРСС, 2000. - 142 с.

17. **Цымбурский В. Л.** Тютчев как геополитик // Общественные науки и современность. - 1995. - № 6. - С. 86 - 98.

18. **Шемякин Я. Г., Шемякина О. Д.** Россия-Евразия: специфика формообразования в цивилизационном пограничье // Общественные науки и современность. - 2004. - № 5. - С. 83 - 94.